ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ
Τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας

ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΙΔΩΛΙΑ

Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, εἰς Ὑστεροελλαδικοὺς III δηλαδὴ χρόνους, εἰς τοὺς τάφους μεταξὺ ἄλλων ἀπετίθεντο καὶ πήλινα εἰδώλια, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων εἶναι γυναικεῖα. Μολονότι πρῶτος ὁ *Heinrich Schliemann* ἀνεῦρε καὶ ἐδημοσίευσε Μυκηναϊκὰ εἰδώλια [1], εἰς τὸν Χρῆστον Τσούνταν ὀφείλομεν τὴν πρώτην ἐπιστημονικὴν αὐτῶν μελέτην. Ἤδη τὸ 1888 ὁ Τσούντας διέκρινε τὰ γνωστὰ μέχρι τῶν χρόνων του γυναικεῖα εἰδώλια εἰς τέσσαρας διαφόρους τύπους [2]. Οἱ μετ' αὐτὸν ἐρευνηταί, ἰδίᾳ ὁ *Carl W. Blegen*, ὁ *A. J. B. Wace* καὶ ὁ *Arne Furumark*, βασιζόμενοι ἐπὶ νεωτέρων σκαφικῶν εὑρημάτων, προσέθεσαν ἕνα ἀκόμη τύπον καὶ καθώρισαν τὰ χρονικά των ὅρια [3].

Εἰς τὸν πρῶτον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν *d* τοῦ *Blegen*, τὸν *C* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον Ψ τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσι τὰ λεγόμενα «πτερυγωτὰ» εἰδώλια. Εἰς τὸν δεύτερον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν τύπον *b* τοῦ *Blegen*, τὸν *B* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον Φ τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσιν εἰδώλια, τὰ ὁποῖα στεροῦνται χειρῶν καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουσι κορμὸν πεπλατυσμένον καὶ συνήθως ᾠοειδῆ. Εἰς τὸν τρίτον τύπον τοῦ Τσούντα (τὸν τύπον *a* τοῦ *Blegen*, τὸν τύπον Φ_2 τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσιν εἰδώλια φέροντα τὴν μὲν δεξιὰν πρὸς τὴν κοιλίαν τὴν δὲ ἀριστερὰν πρὸς τοὺς μαστούς. Αἱ λεγόμεναι κουροτρόφοι, ἤτοι γυναῖκες βαστάζουσαι βρέφη, ἀποτελοῦσι τὸν τέταρτον τύπον. Εἰς τὸν πέμπτον

---

1. Mycenæ, σ. 71 καὶ πίν. XIX. Tiryns, πίν. XXV.
2. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 168 - 169.
3. Blegen C. W., Zygouries, σ. 203 - 205, Prosymna, σ. 355 - 360. Wace A. J. B., Chamber Tombs at Mycenæ, σ. 215 - 217. Furumark Arne, The Chronology of Mycenæan Pottery, σ. 86 - 89. Müller V., Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, σ. 55 ἑξ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Furumark χρῆσις τῶν γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, Φ, Ψ καὶ Τ, εἶναι τόσον ἐπιτυχής, τὰ δὲ γράμματα ταῦτα ἀποδίδουσι τὸ σχῆμα τῶν εἰδωλίων τόσον πιστῶς ὥστε ἡ διὰ τῶν γραμμάτων αὐτῶν διάκρισις τῶν τύπων ἔχει ἤδη ἐπικρατήσει, τὴν χρησιμοποιοῦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην. Τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια εἶναι σχετικῶς μικρὰ καὶ συνήθως ἔχουσιν ὕψος 9 μέχρι 12 ἑκατοστομέτρων.

(τὸν *C* τοῦ *Blegen*, τὸν *A* τοῦ *Wace*, τὸν τύπον Τ τοῦ *Furumark*) ἀνήκουσιν εἰδώλια, ἔχοντα τὸ κάτωθεν τῆς ὀσφύος μέρος κωνικὸν καὶ κοῖλον, μικρὸν πεπιεσμένον κορμὸν καὶ χεῖρας τεθειμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς εὐθύγραμμον διάταξιν. Εἰς ὅλους τοὺς τύπους παρατηροῦνται παραλλαγαί, ἀλλὰ εἰς τὰς κυρίας αὐτῶν γραμμὰς τὰ παραδείγματα ἑκάστου τύπου συμφωνοῦσι πρὸς ἄλληλα.

Εἰς τοὺς πέντε τούτους τύπους τῶν γυναικείων εἰδωλίων δυνάμεθα νῦν νὰ προσθέσωμεν καὶ ἕκτον, τὸν τύπον τῆς καθημένης. Παράδειγμα τοῦ τύπου τούτου, εὑρεθὲν ὑπὸ τοῦ Τσούντα εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντα 91ον τάφον τῶν Μυκηνῶν καὶ παραμεῖναν ἀδημοσίευτον μέχρι τοῦδε, μνημονεύομεν μόνον ἐνταῦθα, θὰ δημοσιεύσωμεν δὲ προσεχῶς [1]. Ἄλλα δείγματα τοῦ ἕκτου τούτου τύπου εἶναι γνωστὰ ἐκ Μυκηνῶν, ἐξ Ἀθηνῶν καὶ ἐκ Μπερμπατίου [2]. Ἐκτὸς τῶν γυναικείων εἰδωλίων οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἔθετον εἰς τοὺς τάφους των καὶ πήλινα εἰδώλια ζώων, ἁρμάτων, θρόνων κλπ.

Οἱ ἐρευνηταὶ τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων συμφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδωλίων· φαίνεται ὅτι τὸ ἔθιμον τῆς καταθέσεώς των ἀρχίζει περὶ τὰ 1300 π.Χ. καὶ συνεχίζεται μέχρι τοῦ τέλους τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ διαφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὴν σημασίαν καὶ τὸν σκοπὸν τῶν εἰδωλίων τούτων. Ὁ Τσούντας πρὸ ἐτῶν ἀνενδοιάστως ἐδέχθη τὴν θείαν ἰδιότητα τῶν Μυκηναϊκῶν γυναικείων εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα ὁ *Schliemann* ἐταύτισε πρὸς τὴν Ἥραν, καὶ παρετήρησεν ὅτι οἱ πτωχότεροι τάφοι περιεῖχον πλείονα εἰδώλια τῶν πλουσιωτέρων [3]. Τὴν παρατήρησιν ταύτην ἐπαναλαμβάνει ὁ Nilsson, ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι τὰ εἰδώλια ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους ἵνα ἐξυπηρετήσωσι τὸν ἀποθανόντα εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωήν : «Ὅστις δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξασφαλίσῃ διὰ τὸν τάφον του κοσμήματα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα», προσθέτει «ἀνεπλήρου ταῦτα διὰ τῶν εὐτελῶν εἰδωλίων, τὰ ὁποῖα

---

1. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον φέρει ἀριθμὸν 3193 εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν εὑρετήριον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα, ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ παροχὴ εἰκόνων. Εἰς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Μουσείου κ. Χρ. Καροῦζον ὀφείλω εὐχαριστίας διὰ τὴν ἄδειαν, τὴν ὁποίαν μοὶ παρέσχεν ἵνα μελετήσω καὶ δημοσιεύσω τὸ εἰδώλιον τοῦτο.

2. Τὰ ἐκ Μυκηνῶν προέρχονται ἀπὸ Μυκηναϊκὴν οἰκίαν σκαφεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Ἰω. Παπαδημητρίου καὶ τοῦ ἐπιμελητοῦ Φ. Πέτσα (ὅρα σχετικὴν ἔκθεσιν εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1951). Διὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Μπερμπατίου ὀφείλω χάριτας εἰς τὸν συνάδελφον κ. A. Åkerström, ὁ ὁποῖος μοὶ ἐγνώρισε τὴν ὕπαρξίν του. Διὰ τὸ ἐξ Ἀθηνῶν ὅρα Broneer O., Hesperia 8 (1939), σ. 407, εἰκ. 89, 1. Πρὸς τὸν τύπον αὐτὸν πιστεύω ὅτι εἶναι στενῶς συνδεδεμένα τὰ εἰδώλια τὰ παριστῶντα γυναῖκα καθημένην ἐπὶ θρόνου ὡς καὶ τὰ ὁμοιώματα θρόνων κενῶν, τὰ προερχόμενα ἀπὸ Μυκηναϊκοὺς τάφους. Πλήρη μελέτην τούτων θὰ δημοσιεύσω προσεχῶς μετὰ φωτογραφιῶν καὶ σχεδίων.

3. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 167 - 169.

ἐπιστεύετο ὅτι ἐξησφάλιζον πολυτελῆ ζωὴν εἰς τὸν κάτω κόσμον καὶ εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι δὲν ἐγνώρισαν εἰς τὴν ζωὴν παρὰ σκληρὰν ἐργασίαν καὶ ἀνέχειαν» [1]. Οὕτως ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς τῆς ἀρχαιότητος συμμερίζεται τὴν γνώμην τοῦ *Persson*, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ εἰδώλια ἀνεγνώρισε μικρογραφίας, συζύγων, παλλακίδων καὶ δούλων, τὰς ὑπηρεσίας τῶν ὁποίων διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐξησφάλιζεν ὁ ἀποθανὼν διὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωήν του καὶ ὁ ὁποῖος τὰ παρέβαλε πρὸς τὰ *Ushebtis* τῶν Αἰγυπτίων [2].

Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ *Nilsson* καὶ τοῦ *Persson* προϋποθέτει πίστιν εἰς ζωὴν μετὰ θάνατον ὁμοίαν κἄπως πρὸς τὴν ἐπίγειον. Οἱ Αἰγύπτιοι ἔθετον *Ushebtis* εἰς τοὺς τάφους των διότι ἐπίστευον ὅτι καὶ μετὰ τὸν θάνατον ἐσυνεχίζετο ἡ ζωὴ μὲ τὸν αὐτὸν σχεδὸν ρυθμὸν καὶ μὲ τὰς αὐτὰς ἀνάγκας μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς γενικῆς ἀναστάσεως. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον οἱ Αἰγυπτιακοὶ τάφοι ἐπληροῦντο ὑλικῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα ἀνενεοῦντο ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ἐσφραγίζοντο ἑρμητικῶς καὶ κατεβάλετο πᾶσα φροντὶς ἵνα παραμείνωσιν ἀπαραβίαστοι καὶ τὸ πτῶμα ἀνέπαφον. Ἀκόμη μέριμναι κατεβάλλοντο διὰ τὴν εὐχάριστον παραμονὴν εἰς τὸν τάφον, τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο διὰ πολυχρώμων τοιχογραφιῶν. Ὁ Φαραὼ καὶ οἱ πλούσιοι ἄστοί, κατὰ τὰς ἀντιλήψεις των, καὶ μετὰ θάνατον ἐξηκολούθουν νὰ ἔχωσι τὴν ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν δούλων, παλλακίδων καὶ ἐμπίστων, τὴν θέσιν τῶν ὁποίων ἐλάμβανον ἀγάλματα καὶ *Ushebtis*. Εἶχον ἄρά γε καὶ οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος τὰς αὐτὰς ἢ παρομοίας ἀντιλήψεις περὶ ζωῆς μετὰ θάνατον ;

Τὰς ἀντιλήψεις τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος δυνάμεθα νὰ διΐδωμεν μόνον εἰς τὰ ἔθιμα ταφῆς ὡς καθορίζονται ταῦτα ἐκ τῶν ἀνασκαπτομένων τάφων διότι δὲν ἔχομεν σχετικὰς γραπτὰς πηγάς. Τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων ἐξήτασα εἰς τὸ ἐναρκτήριόν μου μάθημα τῆς 3ης Μαρτίου 1954 [3]. Ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, διὰ τοὺς βασιλικοὺς ἰδίᾳ τάφους, ὁ λαός, καὶ αὐτὸς μᾶς ἐνδιαφέρει διότι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Τσούντα τὰ εἰδώλια εὑρίσκονται εἰς τοὺς πτωχοτέρους τάφους, ἀπέθετε τοὺς νεκρούς του εἰς οἰκογενειακοὺς τάφους, οἱ ὁποῖοι κατὰ καιροὺς ἠνοίγοντο διὰ τὴν ἀπόθεσιν καὶ ἄλλων νεκρῶν. Ὅτε ὁ θάλαμος τῶν τάφων ἐπληροῦτο, τὰ ὀστᾶ τῶν προγενεστέρως ταφέντων ἄλλοτε μὲν ἐσωρεύοντο εἰς μίαν γωνίαν, ἄλλοτε ἐτίθεντο εἰς λάκκους ἢ καὶ κόγχας, ἐνίοτε δὲ ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ θαλά-

---

1. Nilsson M. P., The Minoan - Mycenæan Religion and Its Survival in Greek Religion², σ. 307 - 308.

2. Persson A., The Royal Tombs at Dendra Near Midea, σ. 89 καὶ New Tombs at Dendra Near Midea, σ. 33.

3. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1953 - 1954, σ. 263 - 285.

μου. Τὰ κτερίσματά των συνετρίβοντο, ἐξεβάλλοντο τῶν τάφων καὶ τὰ πολυτιμότερα ἐκλέπτοντο ὑπ' αὐτῶν τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ. Ἡ τοιαύτη διαγωγὴ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἐπίστευον ὅτι οἱ νεκροί, τῶν ὁποίων αἱ σάρκες εἶχον ἀποσυντεθῇ, δὲν εἶχον πλέον ἀνάγκην τῶν κτερισμάτων των, ὅτι ταῦτα δὲν τοὺς

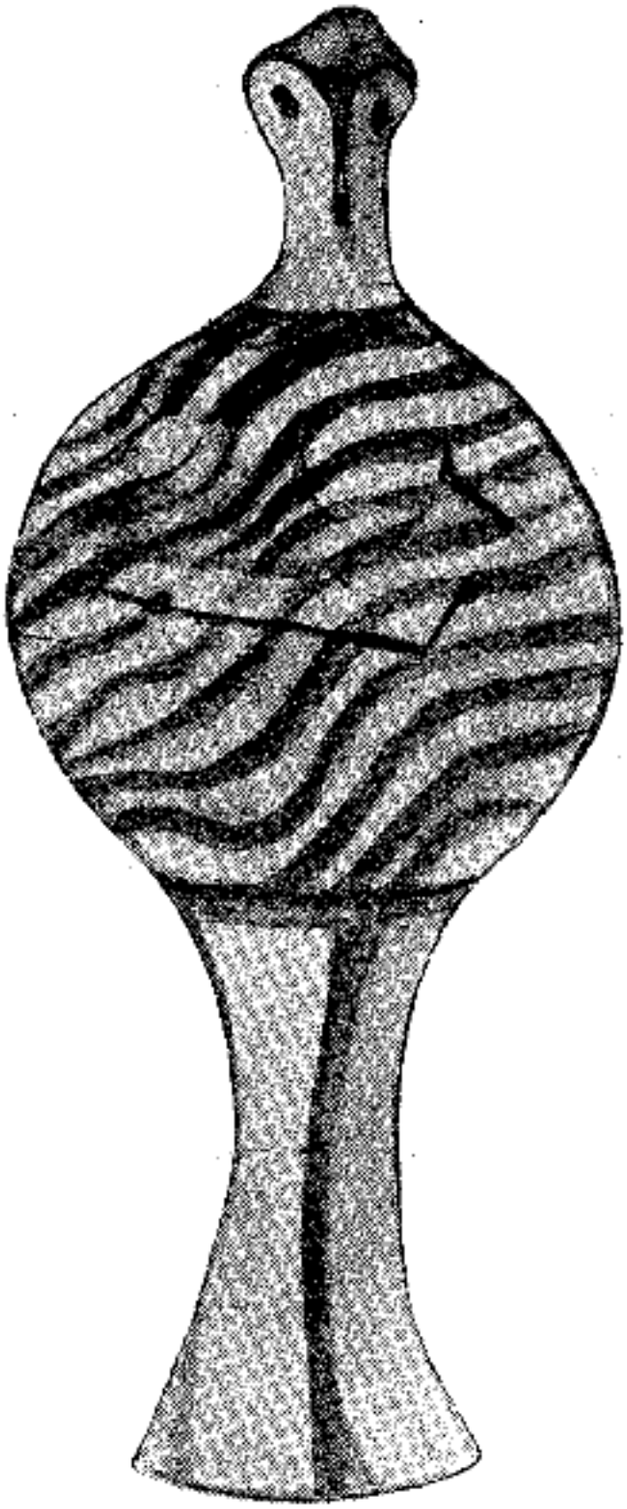

Εἰδώλιον τύπου Φ.

ἐξυπηρέτουν πλέον. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως ὅτι νέα κτερίσματα δὲν ἐδίδοντο εἰς τοὺς νεκροὺς μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν. Τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους μετὰ τῶν νεκρῶν καὶ μόνον κατὰ τὴν ταφήν, ἐπιστεύετο ὅτι ἐχρησίμευον διὰ τὸ μακρὸν ταξίδιον πρὸς τὴν χώραν τῶν Σκιῶν. Ἔφθανε δ' ὁ ἀποθανὼν εἰς τὴν χώραν ἐκείνην ὅταν τὸ σῶμα ἀπεσυνετίθετο καὶ ἀπέμενον τὰ ὀστᾶ, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχον ἀξίαν ἢ δύναμιν. Τότε ἤρχιζε

προγματικῶς ἡ μετὰ θάνατον κατάστασις, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἀποθανὼν δὲν εἶχεν ἀνάγκην κτερισμάτων. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο εἰς τὸν τάφον κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν, παρεμερίζοντο, ἐθραύοντο, ἐρρίπτοντο εἰς τὸν δρόμον καὶ ἀφηροῦντο. Ἐὰν ἐπιστεύετο τὸ ἐναντίον, ἐὰν δηλαδὴ οἱ Ὑστεροελλαδικοὶ ἄνθρωποι ἐπίστευον ὅτι τὰ κτερίσματα ἐτίθεντο διὰ νὰ

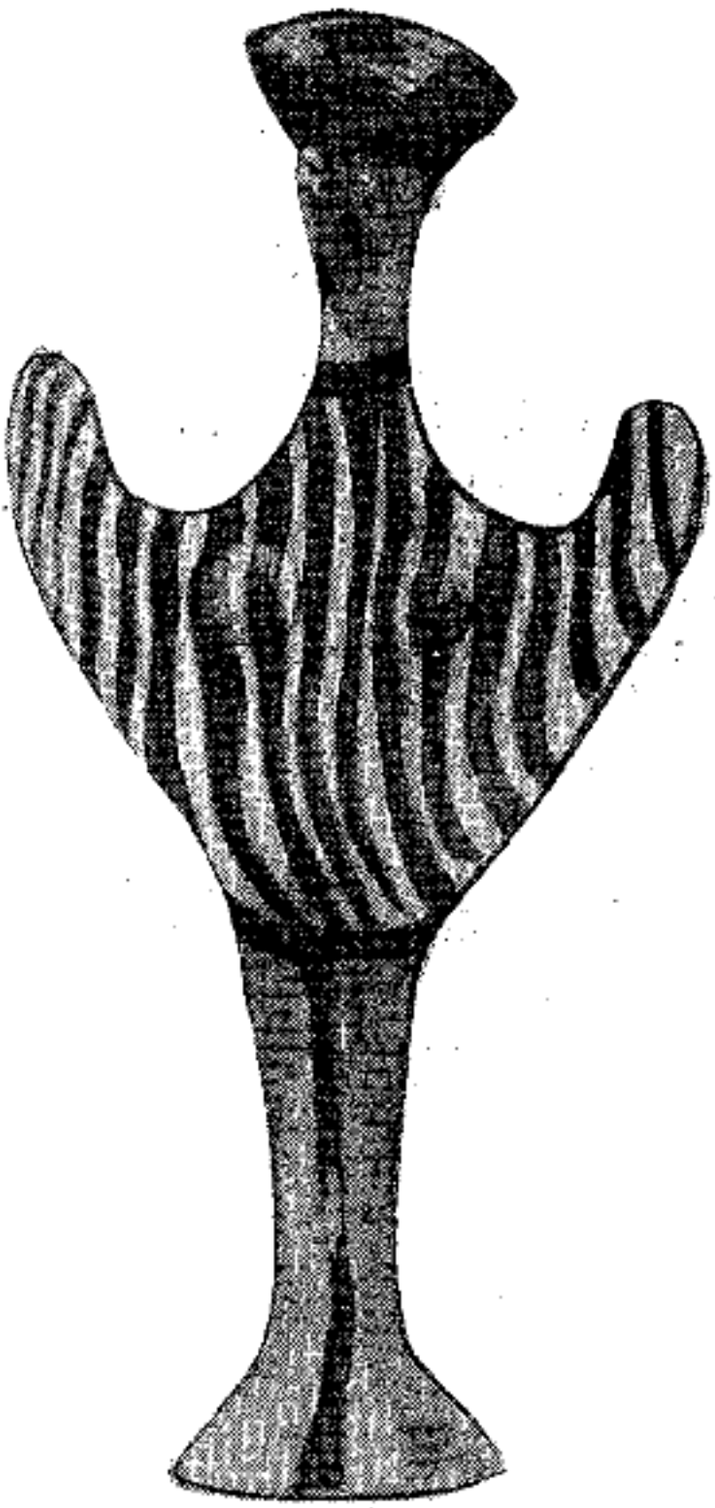

Πτερυγωτὸν εἰδώλιον τύπου Ψ.

χρησιμοποιηθῶσιν εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωήν, τότε ἀσφαλῶς θὰ κατεβάλλοντο φροντίδες ἵνα διατηρηθῶσιν ἀκέραια καὶ μετὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς σαρκός· ἴσως καὶ ἄλλα δῶρα θὰ ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους κατὰ καιροὺς ὑπὸ τῶν ἀπογόνων. Τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει.

Ἐὰν αὐταὶ ἦσαν αἱ ἀντιλήψεις τῶν κατοίκων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀντιλήψεις τελείως ἀντίθετοι πρὸς τὰς τῶν Αἰγυπτίων, τότε ἡ ταύτισις ἢ καὶ

ἡ παραβολὴ τῶν εἰδωλίων πρὸς τὰ *Ushebtis* τῆς Αἰγύπτου εἶναι ἐσφαλμένη καὶ ἡ ἑρμηνεία των ὡς γυναικῶν, παλλακίδων καὶ δούλων ἀστήρικτος. Πρὸς τούτοις τὰ ἀνθρωπόμορφα Μυκηναϊκὰ εἰδώλια εἶναι κατὰ κανόνα γυναικεῖα καὶ κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ *Persson* θὰ ἐτίθεντο εἰς τάφους ἀνδρῶν. Ἀλλ', ὡς ὁ *Picard* πρῶτος παρετήρησε [1], τί θὰ ἐτίθετο εἰς τοὺς τάφους τῶν γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ εἶχον τὴν ἀνάγκην τῆς θεραπείας ἀνδρῶν ἐὰν ἡ ζωὴ ἐσυνεχίζετο μετὰ θάνατον ;

Ἐπίσης ἀπαράδεκτος νομίζω ὅτι εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ *Nilsson* κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ πτωχοὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἀποθέσωσιν εἰς τοὺς τάφους των κοσμήματα καὶ πολύτιμα ἀντικείμενα ἔθετον εἰδώλια, τὰ ὁποῖα ἐξησφάλιζον «πολυτελῆ ὑπόστασιν» εἰς τὸν κάτω κόσμον δι' ὅσους ἐγνώρισαν μόνον στερήσεις καὶ σκληρὰν ἐργασίαν κατὰ τὴν ἐπίγειον παραμονήν των. Εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐποχήν, ὅπως καὶ εἰς τὴν σημερινήν, ἡ ἀπληστία ἐχαρακτήριζε τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἡ μέριμνα διὰ τὴν ἐξασφάλισιν ἑνὸς ἀνέτου μέλλοντος φαίνεται ὅτι εἶναι ἔμφυτος. Ἐὰν ἐπιστεύετο ὅτι τὰ εἰδώλια, τὰ τόσον εὐτελῆ, εἶχον τὴν δύναμιν νὰ ἐξασφαλίσωσιν ἄνετον μετὰ θάνατον ζωὴν θὰ ἔπρεπε νὰ εὑρίσκωνται εἰς ὅλους τοὺς τάφους. Ἀκόμη καὶ οἱ πλούσιοι καὶ οἱ ἄρχοντες δὲν θὰ περιεφρόνουν μίαν τοιαύτην εὔκολον, πρόσθετον ἀσφάλειαν. Ἡ ἀνακάλυψις εἰδωλίων, ἔστω καὶ ὀλίγων, εἰς πλουσιωτέρους τάφους ἀποδεικνύει ὅτι καὶ οἱ πλούσιοι συνεμερίζοντο τὰς ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐπέβαλον τὴν κατάθεσιν ὁμοιωμάτων γυναικῶν εἰς τοὺς τάφους. Ἄλλως θὰ ἦτο περίεργον ἐὰν οἱ πτωχοὶ μόνον εἶχον τὴν ἀνάγκην γυναικῶν, παλλακίδων καὶ δούλων διὰ τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν, ἐν ᾧ οἱ πλούσιοι δὲν εἶχον τὴν ἀνάγκην ταύτην ἀλλὰ μόνον ἀνάγκην κοσμημάτων κλπ., τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντικαταστήσωσι τὰς ὑπηρεσίας τῶν γυναικῶν. Νομίζω ὅτι θὰ πρέπει νὰ δοθῇ ἄλλη, καλλιτέρα ἑρμηνεία τοῦ φαινομένου τούτου.

Ἡ παρατήρησις τοῦ Τσούντα ὅτι οἱ πτωχότεροι τάφοι «περιεῖχον πάντοτε πλείονα (εἰδώλια) τῶν πλουσιωτέρων» [2] ἐπιδέχεται καὶ ἄλλης ἐξηγήσεως. Ὁ Μαρινᾶτος ἀπέδωσε τὸ φαινόμενον τοῦτο εἰς τὴν διαφορὰν «μεταξὺ τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ κατωτέρου λαοῦ καὶ τῶν ἡγεμονικῶν οἴκων, ὧν ἕκαστος εἶχε τοὺς οἰκιακοὺς ἰδίους θεούς» [3]. Ἀλλὰ καὶ ἑτέρα ἐξήγησις εἶναι δυνατή, κατὰ τὴν ἰδικήν μας δὲ γνώμην, προτιμητέα. Ὁ *Blegen*, βασιζόμενος ἐπὶ τῶν παρατηρήσεων τὰς ὁποίας ἔκαμε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν Μυκηναϊκῶν τάφων τοῦ Ἡραίου, ἔγραψεν ὅτι τὰ ὑπ' αὐτοῦ εὑρεθέντα εἰδώ-

---

1. Picard Ch., Oushabti Égéens, Rev. des Et. Anc., 32 (1930), σ. 97 ἑξ. Mylonas G. E., A Mycenæan Figurine at the University of Illinois, A.J.A., 41 (1937), σ. 242 ἑξ.

2. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 167.

3. Ἀρχ. Ἐφ., 1927 - 1928, σ. 20, ὑποσ. 5.

λια ἀπετέλουν κτερίσματα παιδικῶν τάφων [1]. Δυστυχῶς ἄλλοι ἐρευνηταὶ δὲν παρέχουσι σαφεῖς σχετικὰς πληροφορίας. Ὁ Τσούντας παρέλειψε τὴν περιγραφὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντων πτωχοτέρων τάφων τῶν Μυκηνῶν, ἐπειδὴ δέ, κατὰ τὴν μαρτυρίαν του, τὰ εἰδώλια εὑρέθησαν εἰς τοὺς πτωχοτέρους τάφους δὲν ἐξηγεῖ τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ἀνεκαλύφθησαν. Διὰ τὰ εἰδώλια τοῦ Ναυπλίου μανθάνομεν ὅτι τοὐλάχιστον μερικὰ εὑρέθησαν εἰς παιδικοὺς τάφους [2], οὐδεμία ὅμως παρέχεται ἐξηκριβωμένη πληροφορία διὰ τὴν πλειονότητα. 31 εἰδώλια ἀνεκαλύφθησαν εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν τοὺς ἀνασκαφέντας ὑπὸ τοῦ *Wace* καὶ μόνον 12 εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τῶν Δεντρῶν, τοὺς ἀνασκαφέντας ὑπὸ τῆς Σουηδικῆς ἀποστολῆς [3]. Διὰ τὰ εἰδώλια τῶν Μυκηνῶν ὁ Wace γράφει : «*Unfortunately the terra-cotta figurines found by us were mostly in tombs where removal and disturbances of earlier burials had made it impossible to tell with which skeleton the terra-cotta figurines had originally being laid*» [4]. Ἀλλὰ καὶ τῶν Δεντρῶν τὰ εἰδώλια φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ διαταραχθείσας ταφάς, μολονότι ὁ *Persson* δὲν ἀναφέρει τοῦτο ὁριστικῶς [5]. Συμπεράσματα πρέπει νὰ βασισθῶσιν ἐπὶ κτερισμάτων προερχομένων ἐξ ἀδιαταράκτων ταφῶν. Ὅταν ἀνακαλύπτωνται εἰδώλια εἰς σωροὺς παραμερισμένων ὀστῶν καὶ κτερισμάτων ἀσφαλῶς οὐδεμίαν θετικὴν μαρτυρίαν παρέχουσι σχετικῶς πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν ἀπόθεσιν [6], διότι δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν εἰς **ποῖον ἀρχικῶς ἀνῆκον**.

Ἡ σκαφὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἐλευσῖνος παρέσχε σιαφῆ δεδομένα ὡς πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς ζήτημα. Εἰδώλια ἀνεκαλύφθησαν εἰς πολλοὺς

---

1. Prosymna, σ. 256.

2. Καν δά νης Ἰω , Περὶ τῶν ἐν Ναυπλίᾳ παναρχαίων τάφων, Ἀθήναιον, Η (1880), σ. 517 ἑξ. ἰδίᾳ σ. 520.

3. Persson A., The Royal Tombs at Dendra, σ. 81 - 89.

4. Wace A. J. B., Chamber Tombs at Mycenæ, σ. 141. Νομίζω ὅτι αἱ μικραὶ διαστάσεις τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 504 τάφου (ὁ θάλαμός του ἔχει διάμετρον μόλις ἑνὸς μέτρου), εἰς τὸν ὁποῖον εὑρέθησαν ἑπτὰ εἰδώλια, ἐπιβάλλουσι τὸν χαρακτηρισμόν του ὡς παιδικοῦ.

5. Ἑπτὰ εἰδώλια εὑρέθησαν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 3 τάφον, διὰ τὰ ὀστᾶ τοῦ ὁποίου ἀναφέρει ὁ Persson τὰ ἀκόλουθα : «the bones found in the tomb were all in disorder» — The Royal Tombs at Dendra, σ. 88. Κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὰ κτερίσματα θὰ εἶχον διαταραχθῆ. Διὰ τὰ ὑπόλοιπα πέντε εἰδώλια ἀναφέρει μόνον ὅτι εὑρέθησαν εἰς τὸν θάλαμον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 1 θαλαμοειδοῦς τάφου χωρὶς νὰ δίδῃ πληροφορίας τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας εὑρέθησαν (ἔ.ἀ. σ. 81).

6. Εἶναι δυσκολώτατον, εἰμὴ ἀδύνατον, νὰ διακριθῶσι παιδικὰ ὀστᾶ εἰς τοὺς σωροὺς τῶν παραμερισμένων σκελετῶν καὶ κτερισμάτων. Ἡ φθορὰ τῶν ὀστῶν τῶν σωρῶν εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ κατὰ κανόνα τὰ παιδικὰ ὀστᾶ τῶν σωρῶν διαλύονται τελείως.

προϊστορικοὺς Ἐλευσινιακοὺς τάφους. Ἄλλα τούτων εὑρέθησαν μεταξὺ παραμερισθέντων ἢ καὶ συσσωρευθέντων ὀστῶν καὶ κτερισμάτων καὶ ἄλλα εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν πλησίον ἀδιαταράκτων σκελετῶν. Τὰ πρῶτα δὲν βοηθοῦσι τὴν ἔρευναν ἡμῶν καὶ διὰ τοῦτο τὰ μνημονεύομεν ἁπλῶς. Τὰ δεύτερα εἶναι χρησιμώτατα. Λείψανα παιδικὰ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς τάφους Θπ 4, Θπ 15, Λπ 4 καὶ Μπ 9 [1]. Περὶ τοὺς παιδικοὺς σκελετοὺς τῶν τάφων τούτων καὶ μετὰ τῶν ἄλλων κτερισμάτων εὑρέθησαν καὶ εἰδώλια τοῦ τύπου Φ καὶ Ψ. Εἰδώλια μόνον εἰς παιδικοὺς τάφους ἀνεκάλυψεν ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων Ἰωάννης Παπαδημητρίου εἰς τὰ νεκροταφεῖα τῆς Βάρκιζας καὶ τῆς Βούλας. Τὰ παραδείγματα ταῦτα ἐνισχύουσι τὰς παρατηρήσεις τοῦ *Blegen* καὶ ὑποδεικνύουσιν ὅτι εἰδώλια ἐτίθεντο εἰς παιδικοὺς τάφους. Αἱ Ἐλευσινιακαὶ ταφαὶ ἀποδεικνύουσι πρὸς τούτοις ὅτι εἰς τοὺς θαλάμους τῶν τάφων μετὰ τῶν ἐνηλίκων ἐθάπτοντο καὶ παιδία. Κατὰ τὸ Μυκηναϊκὸν δὲ ἔθιμον τὰ ὀστᾶ τῶν παιδίων, μετὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς σαρκός, θὰ παρεμερίζοντο μετὰ τῶν κτερισμάτων πρὸς τὰ τὰ πλευρὰ ἢ τὰς γωνίας τοῦ τάφου ὅπου ὑπῆρχον καὶ ὀστᾶ ἐνηλίκων. Ἡ ἀνεύρεσις λοιπὸν εἰδωλίων εἰς σωροὺς ἢ μεταξὺ παραμερισμένων ὀστῶν ὑποδεικνύει μόνον ὅτι εἰς τοὺς τάφους εἰς τοὺς ὁποίους εὑρίσκονται εἶχον ταφῇ καὶ παιδία.

Δυνάμεθα νὰ προβῶμεν ἔτι περαιτέρω καὶ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι κατὰ κανόνα τὰ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἔθετον εἰς παιδικοὺς τάφους ἦσαν ὀλιγώτερα τῶν τιθεμένων εἰς τοὺς τάφους τῶν ἐνηλίκων καὶ νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἐν συγκρίσει οἱ παιδικοὶ τάφοι φαίνονται καὶ εἶναι πτωχότεροι. Εἰδώλια χαρακτηρίζουσι παιδικοὺς τάφους· κατὰ συνέπειαν οἱ τάφοι οἱ περιέχοντες εἰδώλια εἶναι πτωχότεροι διότι εἶναι παιδικοί. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον δύνανται νὰ δοθῇ σαφὴς ἐξήγησις εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Τσούντα παρατηρηθὲν φαινόμενον. Οἱ πτωχότεροι τάφοι περιεῖχον πλείονα εἰδώλια τῶν πλουσιωτέρων διότι εἰς τοὺς πρώτους εἶχον ταφῇ περισσότερα παιδία.

Ὁ *Blegen* ἐδέχθη ὅτι μερικὰ τοὐλάχιστον τῶν εἰδωλίων ἦσαν ἀθύρματα. Πράγματι δὲ μεταξὺ τῶν κτερισμάτων ἔχομεν καὶ ἅρματα, ζῷα κλπ., εἰδώλια τὰ ὁποῖα ἴσως ἦσαν ἀθύρματα. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅλα τὰ εἰδώλια ὡς ἀθύρματα καὶ πρὸ παντὸς τὰ γυναικεῖα. Διότι ἀκριβῶς οἱ ἴδιοι τύποι γυναικείων εἰδωλίων ἀνεκαλύφθησαν εἰς οἰκίας καὶ εἰς χώρους, οἱ ὁποῖοι δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἱεροί. Εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν ἱερὸν τῆς Μαρμαριᾶς τῶν Δελφῶν, παραδείγματος χάριν, ὁ *Demangel* ἀνε-

---

1. Τὴν παιδικὴν ταφὴν τοῦ τάφου Θπ4 ἐδημοσίευσα εἰς τὸν τόμον τῆς Ἐφημερίδος τὸν ἀφιερωθέντα εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Π. Οἰκονόμου, σ. 35 - 44.

κάλυψε περὶ τὰ 135 εἰδώλια, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἦσαν γυναικεῖα. Ἐκ τούτων περὶ τὰ τριάκοντα εὑρέθησαν ἐπὶ ὠμαλισμένου λίθου, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ κέντρον ἱεροῦ [1]. Εἰδώλια τοῦ «πτερυγωτοῦ τύπου» ἔχομεν καὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀσίνης [2] καὶ τοῦ Μπερμπατίου [3], φαίνεται δ' ὅτι ὁ «πτερυγωτὸς» οὗτος τύπος ἔχει μακρὰν ἱστορίαν, προφανῶς δ' ἐξειλίχθη ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Μινωϊκῆς θεᾶς μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Τὴν καταγωγὴν ταύτην τοῦ τύπου ὑπέδειξε πρὸ χρόνων ὁ Μαρινᾶτος [4], ὁ *Harland* δὲ καὶ ὁ *Demangel* ἀνεγνώρισαν ὄφιν εἰς τὴν πλαστικὴν ταινίαν, ἡ ὁποία συνήθως ἐκφύεται ἐκ τοῦ χείλους τῆς στεφάνης καὶ καταλήγει εἰς τὸν τράχηλον ἢ τὴν ὀσφὺν τῶν πτερυγωτῶν εἰδωλίων [5], ἐταύτισαν δὲ τὰ εἰδώλια ἐκεῖνα πρὸς τὴν θεὰν τῶν ὄφεων. Ὁ *Doro Levi* ἀνενδοιάστως ἐδέχθη ὡς θεὰν τὸ ἐφ' ἵππου καθήμενον πτερυγωτὸν εἰδώλιον ἐκ Χαρβατίου τῆς Ἀττικῆς τῆς συλλογῆς τῆς κ. Ἑλένης Σταθάτου [6]. Παράστασιν τῆς Μινωϊκῆς Θεᾶς μὲ ὑψωμένας τὰς χεῖρας, εἰς τὴν γνωστὴν στάσιν εὐλογίας, καὶ καθημένης κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον ἐπὶ μυθικοῦ ζώου ἔχομεν νῦν ἐπὶ σφραγιδολίθου εὑρεθέντος τὸν Αὔγουστον 1954 εἰς Μυκήνας καὶ εἰς χώματα προερχόμενα πιθανῶς ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμνήστρας [7]. Ἡ παράστασις τῆς θεᾶς ταύτης δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς παράδειγμα τύπου, ἐκ τοῦ ὁποίου θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξελιχθῇ τὸ πτερυγωτὸν εἰδώλιον τῆς συλλογῆς Σταθάτου [8]. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι πολλὰ τῶν

---

1. Demangel R., Fouilles de Delphes, II : 3. Le sanctuaire d'Athena Pronaia, σ. 5 - 36. Βεβαίως πολλὰ τῶν εἰδωλίων τῶν εὑρεθέντων εἰς ἱερὰ εἶναι ἀναθηματικά, πρβλ. Nilsson, ἔ.ἀ., σ. 306 ἑξ. καὶ Della Seta, Religion and Art, σ. 151.

2. Frödin O. - Persson A. W., Asine, σ. 308 - 310 καὶ εἰκ. 212.

3. Nilsson, The Minoan - Mycenæan Religion², σ. 115 - 116 καὶ εἰκ. 33. Persson - Åkerström, Zwei mykenische Hausaltare in Berbati, Bull. soc. des lettres Lund, 1937 - 1938, III.

4. Ἐφ. Ἀρχ., 1927 - 1928, σ. 20.

5. Harland J. P., The Peloponnesos in the Bronze Age, Harvard Studies in Class. Philology, 34 (1923), σ. 32. Demangel, ἔ.ἀ., σ. 16.

6. Levi D., La Dea Micenea a cavallo, Studies Presented to David M. Robinson, I, σ. 108 ἑξ.

7. Καὶ ὁ τύπος τοῦ εἰδωλίου τούτου συνδέεται πρὸς τὸν τύπον τῆς καθημένης, τὸν ὁποῖον ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω. Τὸν σφραγιδόλιθον θὰ δημοσιεύσῃ προσεχῶς ὁ κ. Παπαδημητρίου.

8. Τελευταίως ἡ Lillian B. Lawler, The Dance in Ancient Crete, Studies Presented to David M. Robinson, I, σ. 32, παρέβαλε τὰ πτερυγωτὰ ταῦτα εἰδώλια πρὸς τὰς γνωστὰς παραστάσεις μαινάδων ἐπὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων καὶ συνεπέρανεν ὅτι τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια παριστῶσι γυναῖκας χορευούσας εἰς ἱερὸν χῶρον. Τὸ εἰδώλιον τῆς συλλογῆς τῆς κ. Ἑλένης Σταθάτου ὡς καὶ τὰ εἰδώλια τοῦ

εἰδωλίων εἶναι ἀναθηματικά, ἀλλὰ τοὐλάχιστον μερικὰ εἶναι παραστάσεις θεῶν καὶ γυναικῶν σχέσιν ἐχουσῶν πρὸς τὸ Θεῖον [1]. Ἀλλ' ἐὰν ἡ γνώμη τοῦ *Persson* καὶ τοῦ *Nilsson* εἶναι ὀρθή, ἐὰν τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια τὰ τιθέμενα εἰς τοὺς τάφους παριστῶσι δούλας, ἢ παλλακίδας, ἢ ἁπλῶς γυναῖκας ἀποθανόντων, θὰ παραμείνῃ ἀνεξήγητος ἡ χρῆσις τῶν αὐτῶν μορφολογικῶν τύπων διὰ τὴν παράστασιν ἀφ' ἑνὸς μὲν θεῶν καὶ θείων προσώπων, ἀφ' ἑτέρου δὲ δούλων καὶ παλλακίδων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται ὅτι εἶναι ἀδύνατον, λόγῳ ἐλλείψεως παρατηρήσεων, νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι εἰδώλια ἔχουσιν εὑρεθῆ μόνον εἰς παιδικοὺς τάφους, ἀλλὰ εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ἀποτελοῦσι χαρακτηριστικὰ κτερίσματα παιδικῶν τάφων. Τὰ εἰς τοὺς παιδικοὺς τάφους τιθέμενα εἰδώλια βεβαίως δὲν θὰ παρίστων παλλακίδας ἢ δούλας, ἀλλ' οὐδὲ καὶ τὰς μητέρας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἔζων ἀκόμη, ἐπειδὴ δὲ μορφολογικῶς εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς εἰδώλια εὑρεθέντα εἰς ἱερὰ δὲν θὰ ἦσαν ἀθύρματα ἀλλὰ θὰ παρίστων θεὰς ἢ γυναῖκας ἐχούσας σχέσιν πρὸς τὸ Θεῖον. Ὁ *Nilsson* μνημονεύει τὴν γνώμην τοῦ *Max Mayer*, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια δὲν παριστῶσι θεὰς διότι διακρίνονται εἰς πολλοὺς τύπους [2]. Οἱ τύποι τῶν Μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ὅμως εἶναι ἐλάχιστοι παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς μέχρι τοῦδε γνωστοὺς τύπους τῆς Κρητικῆς Θεᾶς. Εἰς τὴν πραγματικότητα τὰ εἰδώλια ταῦτα διακρίνονται εἰς τρεῖς βασικοὺς τύπους, οἱ ὁποῖοι ἴσως καὶ νὰ μὴ ἦσαν σύγχρονοι. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη ἦσαν σύγχρονοι ἡ δημιουργία των δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν προσπάθειαν τῶν κοροπλαστῶν νὰ παραστήσωσι θεῖα πρόσωπα μείζονος ἢ ἥττονος βαθμοῦ [3]. Τὰ πτερυγωτὰ εἰδώλια τοῦ

ἕκτου τύπου καὶ αἱ κουροτρόφοι ἀποδεικνύουσι τὸ ἀπίθανον τῆς ὑποθέσεώς της ταύτης.

1. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν III καὶ ὑπ' ἀριθμὸν IV τάφον τοῦ νεκροταφείου τοῦ Μαύρου Σπηλαίου τῆς Κνωσσοῦ εὑρέθησαν δύο «κωδωνόσχημα» εἰδώλια, χαρακτηριστικοῦ δηλαδὴ Μινωϊκοῦ τύπου: Forsdyke, The Mavro Spelio Cemetery at Knossos, B.S.A., 28, σ. 243 ἑξ., ἰδίᾳ σ. 263 καὶ πίν. XXI καὶ σ. 254, 291 καὶ εἰκ. 43. (Πρβλ. Evans, The Palace of Minos, II, σ. 555 ἑξ.). Τὰ κωδωνόσχημα ταῦτα εἰδώλια καὶ ὁ Nilsson δέχεται ὅτι παριστῶσι θεάν, ὅτι εἶναι λατρευτικὰ — cult idols (ἔ.ἀ. σ. 309-310). Ἐπίσης ὁ Nilsson πιστεύει ὅτι ἐτέθησαν εἰς Κρητικοὺς τάφους ὑπὸ Μυκηναϊκὴν ἐπίδρασιν καὶ διότι «the common Mycenæan idols being very rare in Crete, the Cretan type was used instead» (ἔ.ἀ. σ. 300). Ἀλλὰ ὁ Κρητικὸς τύπος ἦτο ἱερός, ἀπεικόνιζε θεὰν κατὰ τὴν γνώμην πάντοτε τοῦ Nilsson. Πῶς οἱ Κρῆτες εἰς ἀντικατάστασιν τῶν Μυκηναϊκῶν εἰδωλίων θὰ ἔθετον ὁμοιώματα τῆς θεᾶς των, ἐὰν τὰ πρῶτα ἀπεικόνιζον δούλας, παλλακίδας, ἢ γυναῖκας ἀποθανόντων; Νομίζω ὅτι ἡ ἀντικατάστασις αὕτη ὑποδεικνύει τὴν ἱερότητα καὶ τῶν Μυκηναϊκῶν εἰδωλίων.

2. Nilsson, ἔ.ἀ. σ. 307. Mayer M., Arch. Jahrb., 7 (1892), σ. 196.

3. Πρβλ. Τσούνταν Χ., Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 169.

τύπου Ψ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παριστῶσι θεὰν εὐλογοῦσαν [1], τὰ δὲ ἄλλα, καὶ ἰδίᾳ τὰ τοῦ τύπου Φ, θείας τροφούς. Ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς θεᾶς καὶ τῶν τροφῶν ἐτίθεντο τὰ παιδία κατὰ τὸ πρὸς τὸν Ἅδην ταξίδιόν των.

Ὁ θάνατος πάντοτε προὐξένει κατάπληξιν ὄχι μόνον εἰς τοὺς πρωτογόνους ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς πεπολιτισμένους πως ἀνθρώπους. Ἡ ἀπορία τοῦ τί ἀκολουθεῖ τὸν θάνατον ἀπησχόλησε τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ἀφ' ὅτου ἤρχισε νὰ σκέπτεται. Εἰς αὐτὴν ὀφείλονται τὰ διάφορα ταφικὰ ἔθιμα, ἀκόμη δὲ καὶ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ τῆς θρησκευτικότητος. Πρὸ τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου ὁ ἄνθρωπος μένει ἀνίσχυρος ὅσον δυνατὸς καὶ ἂν ἦτο κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς. Ἡ τύχη τῶν παιδίων θὰ ἐφαίνετο ἰδιαιτέρως σκληρά. Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς των ἐβασίζοντο εἰς τοὺς γονεῖς, καὶ εἰς τὴν μητέρα ἰδίᾳ εὕρισκον ἀσφάλειαν, βοήθειαν καὶ ἀντίληψιν. Ἀλλ' ἐπέρχεται ὁ θάνατος διὰ νὰ διακόψῃ ἀποτόμως τοὺς ἐπιγείους δεσμούς. Τὰ παιδία ἀνίσχυρα ἀκόμη καὶ ἀβοήθητα ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου. Οἱ ἐπιζῶντες θνητοὶ ἦτο φυσικὸν νὰ δεχθῶσιν ὅτι τὰ μικρὰ παιδία, πρὸ τῶν ὁποίων διηνοίγετο τὸ μακρὸν ταξίδιον πρὸς τὸ βασίλειον τῶν Σκιῶν, εἶχον τὴν ἀνάγκην τῆς προστασίας καὶ τῆς καθοδηγήσεως θείας τινὸς δυνάμεως πέραν τῶν δυνατοτήτων τῆς ζωῆς [2]. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιλήψεως ταύτης ἦτο ἡ κατάθεσις εἰς τοὺς παιδικοὺς τάφους ὁμοιωμάτων τῆς «εὐλογούσης θεᾶς» καὶ «τῶν θείων τροφῶν», τὰς ὁποίας ἴσως ἐφαντάσθη ἡ μητρικὴ ἀγάπη. Οὕτως ἐπιστεύετο ὅτι τὰ παιδία ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς «εὐλογούσης θεᾶς» καὶ τῶν «θείων τροφῶν», ὡς ἦτο ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς μητρὸς κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς των. Ἡ εὐσεβὴς αὕτη κατάθεσις θὰ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ κατευνάσῃ τὴν μητρικὴν ἀγωνίαν διὰ τὴν τύχην προσφιλοῦς μικροῦ, τὸ ὁποῖον τόσον αἰφνιδίως ἀφίνετο εἰς τὰς ἰδικάς του δυνάμεις ἵνα ἀντιμετωπίσῃ τὸ μακρὸν πρὸς τὸν Ἅδην ταξίδιον.

Αἱ κουροτρόφοι πιθανῶς ἐτίθεντο εἰς τάφους βρεφῶν, ὡς καὶ αἱ ἀπεικονίσεις ζῴων χρησίμων διὰ τὴν παροχὴν γάλακτος. Εἰς τοὺς προαναφερθέντας τέσσαρας παιδικοὺς τάφους τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἐλευσῖνος δὲν εὑρέθησαν κουροτρόφοι· ἀλλ' ἐκ τῶν σκελετῶν ἀποδεικνύεται ὅτι τὰ εἰς

---

1. Ἡ ὕψωσις τῶν χειρῶν ἡρμηνεύθη ἢ ὡς χειρονομία εὐλογίας, Dussaud, Rev. de l'hist. de relig., 51 (1905), σ. 43 ἑξ., ἢ ὡς χειρονομία λατρείας καὶ προσκυνήματος, Colignon, Rev. des Et. Gr., 16 (1903), σ. 360. Williams, Gournia, σ. 51, ὑποσ. 7. Τὰς ὑψωμένας χεῖρας δέχεται ὡς χειρονομίαν θεότητος χαρακτηριστικὴν τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς καὶ ὁ Μαρινᾶτος, Ἀρχ. Ἐφ., 1927-1928, σ. 20.

2. Διὰ τοὺς ἐνήλικας δὲν ὑπῆρχεν ἡ ἀνάγκη αὕτη καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἐπιστεύετο ὅτι ἦσαν ἱκανοὶ νὰ ἀναλάβωσι τὸ πρὸς τὸν Ἅδην ταξίδιον καὶ ἄνευ βοηθείας. Διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι εἰδώλια δὲν ἐτίθεντο εἰς τοὺς τάφους τῶν ἐνηλίκων.

αὐτοὺς εὑρεθέντα λείψανα ἀνήκουσιν οὐχὶ εἰς βρέφη ἀλλ' εἰς παιδία τεσσάρων μέχρις ὀκτὼ ἐτῶν. Μεταξὺ ὅμως τῶν κτερισμάτων των καταλέγονται καὶ ἀγγεῖα γνωστὰ ὡς θήλαστρα, ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα γενικῶς πιστεύεται ὅτι εἶχον σχέσιν πρὸς παιδία. Τὰ γυναικεῖα Μυκηναϊκὰ εἰδώλια ἐπιστεύετο ὅτι ἐπροστάτευον καὶ ἐβοήθουν τὰ νεκρὰ παιδία μέχρις ὅτου φθάσωσιν εἰς τὸ βασίλειον τῶν Σκιῶν. Ὅταν τοῦτο ἐγένετο, ἐπιστεύετο ὅτι τὰ εἰδώλια εἶχον ἐκπληρώσει τὸν προορισμόν των καὶ μετὰ τῶν ὀστῶν καὶ τῶν λοιπῶν κτερισμάτων παρεμερίζοντο εἰς τὰς γωνίας καὶ τὰ πλευρὰ τῶν τάφων ἵνα ἐξοικονομηθῇ χῶρος δι' ἄλλας ταφάς.

Τὴν ἔκδοχὴν τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Φ ἰδίᾳ ὡς «θείων τροφῶν» ἐνισχύει καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 3230 εἰδώλιον τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τὸ ἀνακαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ Τσούντα εἰς τὸν 79ον τάφον τῶν Μυκηνῶν [1]. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο εἶναι σύμπλεγμα δύο συμφυῶν γυναικείων μορφῶν τοῦ τύπου Φ, φερουσῶν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ των ὤμου παιδίον. Εἰς τὸ πήλινον αὐτὸ σύμπλεγμα ἀσφαλῶς ἔχομεν δύο τροφούς, εἰς τὴν φροντίδα τῶν ὁποίων ἔχει ἀφεθῇ τὸ ὑπ' αὐτῶν βασταζόμενον παιδίον. Ἀνάλογον σύμπλεγμα, δύο συμφυῶν γυναικῶν, φερουσῶν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ των ὤμου παιδίον, ἀνεκάλυψεν ἐσχάτως εἰς παιδικὸν τάφον τοῦ νεκροταφείου Βούλας ὁ ἔφορος Ἀττικῆς Παπαδημητρίου [2]. Πιστεύω δ' ὅτι καὶ τὸ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ σύμπλεγμα δύο γυναικῶν καὶ παιδίου, τὸ ἀνακαλυφθὲν ὑπὸ τοῦ *Wace* εἰς τὰς Μυκήνας, πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ὅτι δηλαδὴ εἶναι «θεῖαι τροφοί», εἰς τὴν φροντίδα τῶν ὁποίων ἀφέθη τὸ παιδίον [3]. Νομίζω ἐπίσης ὅτι ἐκ τῆς πίστεως τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος περὶ ὑπάρξεως «θείων τροφῶν» καὶ «θεᾶς προστατρίας» τῶν παιδίων ἐπήγασαν αἱ παραδόσεις τῶν ἱστορικῶν χρόνων, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ φροντὶς τῆς ἀναθρέψεως θεῶν τινων καὶ ἡρώων ἀνετίθετο εἰς θείας τροφοὺς καὶ νύμφας.

Ἡ ἀνασκόπησις καὶ ἡ μελέτη τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν δεδομένων τῶν

---

1. Ἄδειαν μελέτης καὶ δημοσιεύσεως εὐγενῶς μοι παρέσχεν ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Χρ. Καροῦζος, πρὸς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο ἀκόμη παραμένει ἀδημοσίευτον μολονότι ὁ συνάδελφος κ. Μαρινάτος ἐδημοσίευσεν ἰχνογράφημά του εἰς τὸ Arch. Anz., 1933, σ. 303 καὶ εἰκ. 15.

2. Τὸ πήλινον τοῦτο εἰδώλιον ἀνεκαλύφθη τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1954. Εἰς τὸν κ. Παπαδημητρίου ὀφείλω χάριτας διὰ τὴν ἄδειάν του νὰ μελετήσω καὶ μνημονεύσω τὸ εὕρημά του τοῦτο.

3. Ὁ Wace, J. H. S., 59 (1939), σ. 210, Mycenæ, σ. 83-84, ἀνεγνώρισεν εἰς τὸ σύμπλεγμα τὴν Δήμητρα, τὴν Περσεφόνην καὶ τὸν Ἴακχον. Ἡ γνώμη του ὅμως αὕτη δὲν ἐγένετο ἀποδεκτή: ὅρα Nilsson, ἔ.ἀ., σ. XXIV καὶ σ. 314· Μυλωνᾶ, Ἡ προέλευσις τῆς Ἐλευσινιακῆς λατρείας, Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου, σ. 46 ἑξ.

σχετικῶν πρὸς τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια προάγει νομίζω εἰς τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα : Εἰς Ὑστεροελλαδικοὺς ΙΙΙ χρόνους, ἀπὸ τοῦ 1300 π.Χ. δηλαδὴ μέχρι τοῦ 1100 π.Χ. περίπου, εἰς τοὺς Μυκηναϊκοὺς τάφους κατετίθεντο μετὰ τῶν ἄλλων κτερισμάτων καὶ γυναικεῖα πήλινα εἰδώλια τριῶν ἢ τεσσάρων βασικῶν τύπων. Τὰ εἰδώλια ταῦτα φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζουσι παιδικοὺς τάφους καί, τοὐλάχιστον ὅσα εὑρέθησαν εἰς τοιούτους τάφους, παριστῶσι τὴν «εὐλογοῦσαν θεὰν» καὶ «θείας τροφούς», ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ ἀντίληψιν τῶν ὁποίων ἐτίθεντο τὰ παιδία κατὰ τὸ ταξίδιόν των πρὸς τὸ βασίλειον τῶν Σκιῶν. Ὁ ταὐτισμὸς ἢ ἡ παροβολὴ τῶν εἰδωλίων τούτων πρὸς τὰ *Ushebtis* τῶν Αἰγυπτίων φαίνεται ἀπαράδεκτος διότι εὑρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς περὶ θανάτου ἀντιλήψεις τῶν Ὑστεροελλαδικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος καὶ διότι ἀφίνει ἀνεξήγητον τὴν χρῆσιν τοῦ αὐτοῦ τύπου διὰ τὴν ἀπεικόνισιν θεῶν καὶ θνητῶν χρησίμων διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν ἀνδρῶν μόνον. Ἡ κατάθεσις εἰδωλίων εἰς παιδικοὺς τάφους εἶναι φυσικὴ καὶ ἀποτέλεσμα ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν ἀντιλήψεων τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς διὰ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ θάνατον καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ψυχικῆς ταραχῆς γονέων διὰ τὴν τύχην προσφιλῶν τέκνων.

Τὰ Μυκηναϊκὰ εἰδώλια χαρακτηρίζουσι τὴν Ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, εἶναι ξένα πρὸς τὴν Μινωϊκὴν Κρήτην καὶ παρουσιάζουσι κοινὰ γνωρίσματα πρὸς τὰ Κυκλαδικὰ τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ [1]. Πῶς ἤρχισε τὸ ἔθιμον τῆς καταθέσεως εἰδωλίων εἰς τοὺς τάφους, ἔθιμον τὸ ὁποῖον ἀναφαίνεται αἰφνιδίως περὶ τὰ 1300 π.Χ., καὶ ἐὰν ταῦτα ἔχουσι σχέσιν ἢ κατάγονται ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων Κυκλαδικῶν εἶναι προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ τοῦ παρόντος παραμένουσιν ἄλυτα [2]. Νεώτερα δι' ἀνασκαφῶν εὑρήματα ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι θὰ παράσχωσιν ἀπαντήσεις εἰς τὰ ἐρωτήματα ταῦτα. Τὰ ἐπὶ τοῦ παρόντος δυνατὰ συμπεράσματα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω. Εἶναι ὀλίγα ἀλλὰ προάγουσι κατὰ πολὺ τὰς περὶ τῶν Μυκηναϊκῶν ἐθίμων γνώσεις ἡμῶν.

Ἡ ἐξακρίβωσις τῆς σημασίας τῶν ἐνταφίων Μυκηναϊκῶν εἰδωλίων καὶ

---

1. Nilsson, ἔ.ἀ., σ. 308. Ὁ Hogarth, D. G., Ægean Sepulchral Figurines, Essays in Ægean Archæology to Sir Arthur Evans, σ. 55 ἑξ. ὑποθέτει ὅτι «the feminine funerary figurines of the Ægean area were intended to be human and to serve this or that sexual appetite of the dead», ὅτι «they were agents of magic, but not in any other sense cult-objects». Πρβλ. καὶ Τσούνταν, Ἀρχ. Ἐφ., 1898, σ. 197. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Hogarth διὰ τὰ Κυκλαδικὰ εἰδώλια, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ προγενεστέραν τοῦ Evans, Cretan Pictographs, 130 - 131, φαίνεται ὅτι ὁ Persson ἐφήρμοσεν εἰς τὰ Μυκηναϊκά. Ἡ γνώμη ὅμως αὕτη δὲν φαίνεται ὀρθὴ εἰς ἡμᾶς, ὅρα Mylonas G. E., The Neolithic Settlement of Olynthus, σ. 59, ὑποσ. 16, A.J.A., 38 (1934), σ. 275, ὑποσ. 1.

2. Διὰ τὰς πιθανότητας περὶ Κυκλαδικῆς καταγωγῆς ὅρα Μυλωνᾶ, A.J.A., 4 (1937), σ. 240 - 241.

ἡ ἑρμηνεία αὐτῶν ἐτέθη ὡς σκοπὸς τῆς παρούσης πραγματείας, διὰ τοῦτο παρελείψαμεν τὴν ἐξέτασιν τῶν μορφολογικῶν καὶ πλαστικῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων. Πρέπει ὅμως καὶ ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν πόσον τὰ ἐκ πηλοῦ ταπεινὰ δημιουργήματα τῶν Μυκηναίων κοροπλαστῶν πλησιάζουσι τὰ ἔργα μερικῶν ἐκ τῶν συγχρόνων μεγάλων γλυπτῶν καὶ νὰ ἐξάρωμεν τὴν καλλιτεχνικὴν πνοήν, ἡ ὁποία τὰ ἐνέπνευσε καὶ ἡ ὁποία ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμπνέῃ καὶ νὰ κατευθύνῃ τὴν ἀνθρωπίνην προσπάθειαν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ